

ΜΑΡΙΑ ΓΕΡΟΥΜΑΤΟΥ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΟ ΕΜΠΟΡΙΟ ΤΟΝ 11ο ΑΙΩΝΑ

Περιγράφοντας τη μοιραία εκστρατεία του Ρωμανού Δ' Διογένη το 1071 εναντίον των Τούρκων ο ιστορικός Ατταλειάτης αναφέρεται στη Θεοδοσιούπολη με τον εξής τρόπο: *τὴν Θεοδοσίον πόλιν ... ἀόκητον γενομένην διὰ τὸ ἐν τῇ πολιτείᾳ τοῦ Ἄρτζη πλησίον οὕση καὶ ἐν καλῷ τῆς θέσεως ὀρωμένη μεταθέσθαι τοὺς ἀνθρώπους τὴν οἴκησιν, καὶ μεγάλην ἐγκαταστήσαι χωρόπολιν καὶ παντοίων ὠνίων, ὅσα Περσικὴ καὶ Ἰνδικὴ καὶ ἡ λοιπὴ Ἀσία φέρει, πλῆθος οὐκ εὐαρίθμητον φέρουσιν*¹. Η Θεοδοσιούπολη, πόλη στην Αρμενία, βρισκόταν πάνω στο μεγάλο εμπορικό δρόμο ο οποίος από την Περσία και την κεντρική Ασία οδηγούσε στην Τραπεζούντα. Στα μέσα όμως του 11ου αιώνα είχε εγκαταλειφθεί από τους κατοίκους της, οι οποίοι προτίμησαν να μετοικήσουν στο γειτονικό Ἄρτζε. Αιτία της μετεγκατάστασης ήταν το γεγονός ότι το Ἄρτζε βρισκόταν σε πολύ επίκαιρο σημείο το οποίο εξυπηρετούσε καλύτερα το εμπόριο με την Περσία, την Ινδία και την κεντρική Ασία. Το αποτέλεσμα ήταν ότι το Ἄρτζε εξελίχθηκε σε μεγάλη, κοσμοπολίτικη, αγορά η οποία συγκέντρωνε πλήθος εμπόρων, τόσο γηγενείς, όσο και ξένους, Σύρους και Αρμενίους: *ῶκουν γὰρ ἐν αὐτῇ ἰθαγενεῖς τε ἔμποροι καὶ Σύρων καὶ Ἀρμενίων καὶ ἄλλων ἐθνῶν πλῆθὺς οὐκ ὀλίγη*². Η πληροφορία επιβεβαιώνεται και από τις αρμενικές πηγές³.

1. Ατταλειάτης (*Michaelis Attaliothae Historia*, ἐκδ. W. Brunet de Presle – I. Bekker [CSHB], Βόννη 1853), 148. Πρβλ. W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen Âge*, I, Λιψία 1885-1886 (ανατ. Ἄμστερνταμ 1967), 44-45.

2. Σκυλίτζης (*Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, ἐκδ. I. Thurn [CFHB 5], Βερολίνο-Νέα Υόρκη 1973), 451.

3. Aristakès de Lastivert, *Récit des malheurs de la nation arménienne*, μτφρ. M. Canard [Bibliothèque de Byzantion 5], Βρυξέλλες 1973, 64. Ο συγγραφέας αναφέρει ότι η ευημερία του Ἄρτζε οφειλόταν στο γεγονός ότι εκεί συγκεντρώνονταν εμπορεύματα τα οποία έφθαναν τόσο από τη ξηρά, όσο και από τη θάλασσα. Δεν είναι σαφές πώς τα εμπορεύματα έφθιναν από τη θάλασσα στο Ἄρτζε. Είναι πιθανόν ότι η ποτάμια οδός του ποταμού Αράξη, η οποία εχρησιμοποιείτο ευρέως κατά τη ρωμαϊκή περίοδο (J. Innes Miller, *The Spice Trade of the Roman Empire, 29 B.C. to A.D. 641*, Οξφόρδη 1969, 139, 149-150) εξακολουθούσε να χρησιμοποιείται και στο Μεσαίωνα.

Μέχρι το 10ο αιώνα το μεγάλο κέντρο του εμπορίου με την κεντρική Ασία ήταν η Τραπεζούντα⁴. Οι αραβικές πηγές αναφέρονται στην άφιξη των μουσουλμάνων εμπόρων στη μητρόπολη του Πόντου και στις συναλλαγές μεταξύ αυτών και των Βυζαντινών⁵. Τον 11ο αιώνα η επέκταση των βυζαντινών συνόρων με την προσάρτηση της Αρμενίας είχε ως συνέπεια το κέντρο βάρους του μικρασιατικού εμπορίου να μετατοπιστεί ανατολικότερα. Κατά συνέπεια, η Τραπεζούντα περιορίστηκε στο ρόλο του ενδιάμεσου σταθμού και του σημείου φόρτωσης των εμπορευμάτων με τελικό προορισμό την Κωνσταντινούπολη. Εν τούτοις, εξακολούθησε να είναι σημαντική πόλη, διέθετε μάλιστα και οργανωμένο εμπόριο όπου διεκπεραιώνονταν οι συναλλαγές⁶.

Αντίστροφη φαίνεται να ήταν η πορεία της Αττάλειας η οποία ήταν κατά το παρελθόν σημείο εισόδου εμπορευμάτων με προέλευση τη Συρία⁷. Πύρω στα τέλη του 10ου αιώνα το λιμάνι της είχε αρκετή κίνηση και ήταν έδρα της επιχειρηματικής δραστηριότητας κάμπουσων πλοιοκτητών⁸. Η αλλαγή των δρόμων του ανατολικού εμπορίου τον 11ο αιώνα είχε ως συνέπεια την αναβάθμιση του ρόλου της Αττάλειας. Η κατάρρευση του χαλιφάτου οδήγησε στην παρακμή των λιμανιών

4. Βλ. τελευταία, Ν. Οικονομίδης, Πόλεις-commercia στην Μικρά Ασία του 10ου αιώνα, στο: Στ. Λαμπτάκης (εκδ.), *Η βυζαντινή Μικρά Ασία (6ος-12ος αι.)* [ΙΒΕ/ΕΙΕ – Διεθνή συμπόσια 6], Αθήνα 1998, 68-72.

5. Ibn Hauqal, *Configuration de la terre*, μτφρ. J. H. Kramers – G. Wiet, II, Παρίσι 1964, 335.

6. Στα μέσα του 11ου αιώνα οι μοναχοί της μονής του αγίου Ευγενίου αρνήθηκαν να φιλοξενήσουν τον απογραφέα Μεθόδιο μαζί με την ακολουθία του και προσπάθησαν να τον πείσουν να καταλύσει μόνον αυτός και τα επιστημότερα μέλη της ακολουθίας του στη μονή, ενώ οι υπόλοιποι να μένουν στο *εμπόριο* της πόλης, το οποίο βρισκόταν έξω από τα τείχη όπου υπήρχε η κατάλληλη υποδομή για την παραμονή μεγάλου αριθμού ανθρώπων: *τούς γάρ πολλούς άλλους έξω τῶ εμπόριῳ ἐπαναπανθῆναι τῆς πόλεως* (*The Hagiographic Dossier of St Eugenios of Trebizond in Codex Athous Dionysii 154*, εκδ. J.-O. Rosenqvist [Acta Universitatis Upsaliensis 5], Ουψάλα 1996, 238,608-618).

7. Το 10ο αιώνα τα εισοδήματα τα οποία απέφερε το τελωνείο της Τραπεζούντας ήταν τριτάσια αυτών που απέφερε το αντίστοιχο της Αττάλειας. Βλ. Οικονομίδης, Πόλεις-commercia. Ο συγγραφέας ερμηνεύει το γεγονός με τη σκέψη ότι η Αττάλεια μαζί με τη γειτονική της Σελεύκεια ήταν σημείο εκτελωνισμού για τα εμπορεύματα τα οποία προοριζόνταν για όλη την αυτοκρατορία, πλην της Κωνσταντινούπολης. Αυτά που προοριζόνταν αποκλειστικά για την αγορά της πρωτεύουσας εκτελωνίζονταν στην Άβυδο. Αντίθετα, η Τραπεζούντα ήταν σημείο εκτελωνισμού όλων των εμπορευμάτων τα οποία εισάγονταν δια της χερσαίας οδού, είτε αυτά προοριζόνταν για την Κωνσταντινούπολη, είτε για άλλο σημείο της αυτοκρατορίας.

8. Στο *Βίο* του οσίου Λαζάρου του Γαλησιώτου (AASS, Novembris III, Βρυξέλλες 1910, 511 §9) αναφέρεται ότι, όταν ο όσιος ήταν ακόμα παιδί, κάποιος ψευτομοναχός προσπάθησε να τον πουλήσει σε ένα (Αρμένιο) ναύκληρο στην Αττάλεια. Πρβλ. C. Foss, *The Cities of Pamphylia in the Byzantine Age*, στο: του ίδιου, *Cities, Fortresses and Villages of Byzantine Asia Minor*, Variorum 1996, αρ. IV (πρώτη δημοσίευση), σ. 9.

του Περσικού κόλπου και την ανασφάλεια των χειροαίων δρόμων. Η ανερχόμενη δύναμη των Φατιμίδων εκμεταλλεύτηκε τη συγκυρία προς όφελος της Αιγύπτου. Τα εμπορεύματα της Ανατολής κατέληγαν κυρίως στο Aден, στο νότιο άκρο της Αραβικής χερσονήσου, από όπου έφθαναν στην Αλεξάνδρεια⁹. Αποτέλεσμα της αλλαγής αυτής φαίνεται ότι ήταν η αύξηση της σημασίας των λιμανιών της δυτικής παραλίας της Μικράς Ασίας¹⁰. Η Αττάλεια αναδείχθηκε σε κομβικό σημείο του εμπορίου ανάμεσα στη φατιμιδική Αίγυπτο και την αυτοκρατορία¹¹. Συμπληρωματικός (ή ανταγωνιστικός;) προς την Αττάλεια πρέπει να ήταν και ο ρόλος της Κύπρου¹².

Εκτός όμως των χαρακτηριστικών αυτών περιπτώσεων, οι οποίες αφορούν κυρίως στις ανταλλαγές με τον ισλαμικό κόσμο, τί γνωρίζουμε για το εμπόριο στη Μικρά Ασία; Λίγα πράγματα¹³. Οι μαρτυρίες που διαθέτουμε αφορούν κυρίως στα δυτικά μικρασιατικά παράλια, κάτι αναμενόμενο άλλωστε, δεδομένου ότι η θαλάσσια οδός προσέφερε τη δυνατότητα επικοινωνίας μεταξύ των πόλεων αλλά και με την πρωτεύουσα. Δεν πρέπει, επίσης, να λησμονεί κανείς ότι τα ευφορότερα μικρασιατικά εδάφη βρίσκονται κατά μήκος των κοιλάδων που σχηματίζουν τα ποτάμια της δυτικής Μικράς Ασίας¹⁴. Μπορούμε βέβαια να υποθέσουμε με σχετική ασφάλεια ότι η πληθυσμιακή αύξηση σε συνδυασμό με τις καλύτερες οικονομικές δυνατότητες που χαρακτηρίζουν τον 11ο αιώνα¹⁵ είχαν οπωσδήποτε

9. J.-C. Garcin, *Transport des épices et espace égyptien entre le XIe et le XVe siècle, Annales de Bretagne et des pays de l'Ouest* 85 (1978), 305-309 [μου είναι γνωστό μόνο από έμμεση βιβλιογραφική αναφορά στο άρθρο του D. Jacoby, *What do we Learn about Byzantine Asia Minor from the Documents of the Cairo Genizah?*, στο: *Η βυζαντινή Μικρά Ασία*, 89 σημ. 29].

10. Jacoby, *Genizah*, 89-90.

11. Jacoby, *Genizah*, 91.

12. S. D. Goitein, *A Mediterranean Society I: Economic Foundations*, Berkeley-Los Angeles-London 1967, 214· του ίδιου, *Letters of Medieval Jewish Traders. Translated from the Arabic with Introduction and Notes*, Princeton 1973, αρ. 5.

13. Σύντομη καταγραφή των μαρτυριών (9ος-11ος αι.), οι οποίες αφορούν στην οικονομική και εμπορική ζωή των μικρασιατικών πόλεων, έχει πραγματοποιήσει ο Sp. Vryonis, Jr., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley-Los Angeles-London 1971, 10-24.

14. M. F. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450*, Cambridge 1985, 48-49· του ίδιου, *Byzantium, 1081-1204: the Economy Revisited, Twenty years on*, στο: του ίδιου, *The Economy, Fiscal Administration and Coinage of Byzantium*, Northampton 1989, αρ. III (πρώτη δημοσίευση), σ. 4-5.

15. Για το γενικό πλαίσιο της ανάπτυξης της οικονομίας τον 11ο αιώνα σε συνδυασμό με τη λεγόμενη εμπορική επανάσταση στη δυτική Ευρώπη βλ. Angeliki Laiou, *Exchange and Trade, Seventh-Twelfth Centuries*, στο: Angeliki Laiou (εκδ.), *The Economic History of Byzantium from the Seventh*

θετικό αντίκτυπο στο εμπόριο, αυξάνοντας τη ζήτηση αγαθών. Από τα τέλη του 10ου αιώνα διαπιστώνεται μεγάλη αύξηση της νομισματικής κυκλοφορίας. Τα χάλκινα νομίσματα κόβονται σε πολύ μεγάλο αριθμό, ενώ η υποτίμηση του χρυσού νομίσματος, η οποία χαρακτηρίζει τον 11ο αιώνα, έχει ερμηνευθεί, όσον αφορά στην πρώτη φάση της τουλάχιστον, ως αποτέλεσμα της ανάγκης για περισσότερα χρυσά νομίσματα, ανάγκης που με τη σειρά της αντικατοπτρίζει αύξηση του όγκου των συναλλαγών¹⁶. Από την άλλη, οι πανηγύρεις ήταν σημαντικός παράγοντας της οικονομικής ζωής στη βυζαντινή Μικρά Ασία και κύριος τρόπος ανεφοδιασμού της μικρασιατικής ενδοχώρας. Ο Ευστάθιος ο Ρωμαίος, δρουγγάριος της βίγλας την τρίτη δεκαετία του 11ου αιώνα¹⁷, ασχολήθηκε μεταξύ άλλων με ζητήματα τα οποία ανέκυπταν με άξονα τις πανηγύρεις. Τα ζητήματα αυτά πρέπει να παρουσιάζαν ενδιαφέρον για αρκετούς, ώστε ο ανώνυμος μαθητής του Ευσταθίου ο οποίος είχε την πρωτοβουλία να συγκεντρώσει τις αποφάσεις του δασκάλου του στο συμπληρωματικό έργο το οποίο είναι γνωστό με το όνομα *Πείρα*, να συμπεριλάβει τις αποφάσεις στο πόνημα αυτό. Αφορούσαν κυρίως σε περιπτώσεις δανεισμού χρημάτων προκειμένου ο δανειολήπτης να μπορέσει να συμμετάσχει σε κάποια εμποροπανήγυρι¹⁸. Οι πανηγύρεις αποτελούσαν ένα σίγουρο μέσο ανταλλαγής, δεν εξασφάλιζαν όμως σταθερή εμπορική κίνηση σε όλη τη διάρκεια του έτους.

Σχέσεις μεταξύ των παραίων της Μικράς Ασίας και του εσωτερικού είναι δύσκολο να ανιχνευτούν. Γνωρίζουμε από μια πολυσυζητημένη επιστολή ενός μητροπολίτη Συνάδων του τέλους του 10ου αιώνα ότι η δυτική παραλία της Μικράς Ασίας, όπως και η περιοχή της Αττάλειας εξήγαν αγροτικά προϊόντα, κυρίως σιτηρά, στη μικρασιατική ενδοχώρα¹⁹. Είναι πιθανόν ότι η κατάσταση αυτή εξακολούθησε και τον επόμενο αιώνα, σίγουρα όμως οι εξαγωγές αυτές δεν ήταν

through the Fifteenth Century, Dumbarton Oaks, Washington, D.C. 2002 (προδημοσίευση σε ηλεκτρονική μορφή στο internet), 728-730.

16. Cécile Morrisson, La dévaluation de la monnaie byzantine au XIe siècle: essai d'interprétation, *TM* 6 (1976), 17-20, 24-30 [= *Monnaie et finance à Byzance: analyse, techniques*, Variorum 1994, IX].

17. Το βιογραφικό του Ευσταθίου προσπάθησε να ανασυστήσει ο Ν. Οικονομίδης, The "Peira" of Eustathios Romaios: an Abortive Attempt to Innovate in Byzantine Law, *FM* 7 (1986), 171-176.

18. *Πείρα*, *JGR* IV, §26.1.

19. *The correspondence of Leo metropolitan of Synada and Syncellus*, έκδ. Martha Pollard Vinson [CFHB 23], Washington, D.C. 1985, αρ. 43, σ. 68,11-13. Βλ. επίσης, *The Letters of Ioannes Mauropus Metropolitan of Euchaita*, έκδ. Α. Karpozilos [CFHB 34], Θεσσαλονίκη 1990, αρ. 64, σ. 173,58-60. Για σχολιασμό των δύο επιστολών βλ. Hendy, *Monetary Economy*, 139-142· Foss, *Pamphylia*, 3.

μεγάλης έκτασης, δεδομένων των δυσκολιών των χερσαίων μεταφορών και του συνακόλουθου κόστους.

Αξίζει να επικεντρωθεί κανείς σε δύο παραδείγματα από τη δυτική Μικρά Ασία. Η σημαντικότερη πόλη σε αυτήν τη ζώνη, όπως και στο παρελθόν, ήταν η Έφεσος. Η πανήγυρις προς τιμή του αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, η οποία μαρτυρείται τουλάχιστον από τα τέλη του 8ου αιώνα²⁰, συγκέντρωνε μεγάλο αριθμό ξένων εμπόρων: Μουσουλμάνων, Γεωργιανών, Ρώσων και Εβραίων²¹. Την ίδια περίοδο η πόλη διατηρούσε λιανικό εμπόριο ειδών πρώτης ανάγκης²², πράγμα αναμενόμενο, αλλά ταυτόχρονα μπορούσε να βρει κάποιος και πιο εξεζητημένα είδη, όπως αρώματα²³. Η αναφορά αυτή προϋποθέτει μια κοινωνία σημαντικά διαφοροποιημένη, ένα τμήμα της οποίας διέθετε τόσο το ενδιαφέρον όσο και τα υλικά μέσα για την απόκτηση τέτοιων ειδών. Ειδικότερα, η αναφορά στα αρώματα γίνεται αφορητή για να θέσει κανείς το ερώτημα του τρόπου με τον οποίο το είδος αυτό έφθανε στην αγορά της Εφέσου. Το πιθανότερο είναι ότι τα αρώματα εισάγονταν στην Έφεσο από τους μουσουλμάνους εμπόρους οι οποίοι έρχονταν στην πόλη με την ευκαιρία της πανηγύρεως, χωρίς να αποκλείεται και το ενδεχόμενο έμποροι από την Έφεσο και τη γύρω περιοχή να ταξίδευαν σε ισλαμικά εδάφη για να τα προμηθευτούν. Άλλωστε, αρώματα διακινούνταν με την ευκαιρία πανηγύρεων σε πόλεις μικρότερης σημασίας από την Έφεσο, όπως η Αυγουστόπολις της Φρυγίας²⁴. Η οικονομία στην Έφεσο εμφανίζεται πλήρως εκχρηματισμένη. Ένας μοναχός προσπαθεί να ανταλλάξει ένα *τεταρτηρόν* νόμισμα με ένα *ιστάμενον* προκειμένου να μπορέσει να αποκτήσει ένα χειρόγραφο²⁵. Το *τεταρτηρόν* ήταν αρχικά το χρυσό νόμισμα το οποίο έκοψε ο Νικηφόρος Φωκάς και του οποίου η περιεκτικότητα σε χρυσό δεν ήταν η κανονική, αλλά ήταν μειωμένη κατά ένα μιλιαρίσιο σε σχέση με το *ιστάμενον* νόμισμα²⁶. Η απαίτηση πληρωμής του χειρογράφου

20. *Theophanis Chronographia*, έκδ. C. de Boor, I, Λιψία 1883, 495.

21. *Βίος Λαζάρου Γαλιλαίου*, 556 §158.

22. *Βίος Λαζάρου Γαλιλαίου*, 541 §107: ένας επισκέπτης του Λαζάρου ο οποίος κατοικεί στην Έφεσο στέλνει έναν από τους υπηρέτες του να αγοράσει ψάρια στην Έφεσο. Πρβλ. *ό. π.*, 549 §140: οι μοναχοί της μονής του Λαζάρου ζητούν από τον όσιο την άδεια να μεταβούν στην Έφεσο για να προμηθευτούν ψάρια.

23. *Βίος Λαζάρου Γαλιλαίου*, 537 §91. Η αναφορά σε κάποιον μοναχό Λουκά, πρώην μυρμηδί, δηλώνει προφανώς προηγούμενη επαγγελματική απασχόληση.

24. A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes II/2: Extraits des sources arabes*, Βρυξέλλες 1950, 400.

25. *Βίος Λαζάρου Γαλιλαίου*, 536 §88.

26. Cécile Morrisson, *Vraies et fausses crises du VIe au XIe siècle*, στο: *La cultura bizantina. Oggi e il messaggio. Moneta ed economia* [Corsi di studi - 4, 1979] Ρώμη 1986, 81-82. Το *τεταρτηρόν* του Νικηφόρου Φωκά δεν διέφερε σε τίποτα εξωτερικά από το *ιστάμενον* από τον Βασίλειο Β' όμως και μετά το *τεταρτηρόν* ήταν απόλυτα διακριτό, έχοντας διαφορετικά εξωτερικά γνωρίσματα (Morris-

σε νόμισμα *ιστάμενον* απηχεί τις επιφυλάξεις που γέννησε ένα νόμισμα σαφώς υποτιμημένο σε σχέση με το *ιστάμενον*²⁷.

Εκτός από την Έφεσο, ενδείξεις για μια ενδιαφέρουσα αγορά υπάρχουν και για τη Σμύρνη. Η σημασία της Σμύρνης αυξήθηκε στη διάρκεια του 10ου αιώνα, εξέλιξη η οποία αντανακλάται στην αναβίβασή της σε μητρόπολη²⁸. Η Σμύρνη πιθανώς διέθετε σημαντική αγορά και αγοραστικό κοινό με καθόλου ευκαταφρόνητες αγοραστικές δυνατότητες. Η υπόθεση στηρίζεται στο οικογενειακό(;) όνομα του *Βλαττοπόλου* με το οποίο γίνεται γνωστός σε κείμενο του 11ου αιώνα μοναχός καταγόμενος από τη Σμύρνη²⁹. Ο όρος *βλατίων* δήλωνε αρχικά το μεταξωτό ένδυμα το οποίο ήταν βαμμένο με πορφύρα, ενώ κατέληξε να σημαίνει εν γένει το μεταξωτό ένδυμα πολυτελείας³⁰. Η ύπαρξη στη Σμύρνη ενός τέτοιου εμπορίου, με την προϋπόθεση βέβαια ότι δεν πρόκειται για κάποιον ο οποίος είχε μεταναστεύσει στη Σμύρνη από άλλη περιοχή, υποδηλώνει την ύπαρξη ενός σχετικά εύρωστου κοινωνικού στρώματος το οποίο μπορούσε να προμηθευτεί είδη πολυτελείας³¹. Εν τούτοις, οι δύο πόλεις, παρὰ τις ενδείξεις μιας αξιόλογης εμπορικής κίνησης, δεν πρέπει να υπερβάναν τις διαστάσεις μιας περιφερειακής αγοράς.

son, ό. π., 85-86). Μέχρι τη βασιλεία του Μιχαήλ Δ' η περιεκτικότητα του *tetarteron* σε χρυσό διατηρούνταν γύρω στα 21 με 22 καράτια, γεγονός που το καθιστούσε αποδεκτό στις συναλλαγές. Από τον Κωνσταντίνο Θ' όμως και κυρίως με την Θεοδώρα και τον Μιχαήλ Σ' το νόμισμα υποτιμήθηκε ακόμα περισσότερο (Cécile Morrisson, *Dévaluations et altérations de la monnaie d'or byzantine du XIe au XIVe siècle*, στο: *La cultura bizantina*, ό. π., 93).

27. Βλ. σχολιασμό του επεισοδίου από τον Μ. F. Hendy, *Light weight solidi, tetartera and the Book of the Perfect*, *BZ* 65 (1972), 71.

28. Hélène Ahrweiler, *L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317, particulièrement au XIIIe siècle)*, *TM* 1 (1965), 75-76.

29. *Βίος Λαζάρου Γαλισιώτου*, 539 §99. Για την εμφάνιση των οικογενειακών ονομάτων βλ. Evelyne Patlagean, *Les débuts d'une aristocratie byzantine et le témoignage de l'historiographie: système des noms et liens de parenté aux IXe-Xe siècles*, στο: M. Angold (εκδ.), *The Byzantine Aristocracy, IX to XIII Centuries* [BAR International Series 221], (Οξφόρδη) 1984, 29-32. Για το ίδιο θέμα βλ. επίσης, J.-Cl. Cheynet, *L'anthroponymie aristocratique à Byzance*, στο: *L'anthroponymie. Document de l'histoire sociale des mondes méditerranéens médiévaux* [Collection de l'École française de Rome 226], École française de Rome 1996, 267-294 και ιδιαίτερα 281-282.

30. Για τη σημασιολογική εξέλιξη του όρου *βλατίων* βλ. *Constantine Porphyrogenitus, Three Treatises on Imperial Expeditions*, εκδ. J. F. Haldon [CFHB 28], Βιέννη 1990, 205-207. Ορισμένα από τα *βλαττία* μπορούσαν να κυκλοφορήσουν στο εμπόριο, με την προϋπόθεση ότι ο έπαρχος γνώριζε ποιός τα αγόραζε: *τὰ δὲ βλαττία καὶ τὰ κατὰ περσικῶν δημοῖων δξέων εἶτε μεσοφόρων ὁ μὴ τῷ ἐπάρχῳ ἐμφανῶν εὐθνήσθω*. Βλ. *Ἐπαρχικὸν Βιβλίον (Das Eparchenbuch Leons des Weisen*, εκδ. J. Koder [CFHB 33], Βιέννη 1991, 4,3). Πρβλ. ό. π., 8,1.

31. Είναι ενδιαφέρον ότι ακόμα και σε μια μικρή πόλη στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας, τα Μάσταυρα της Λυδίας η προικα μιας νέφης μάλλον περιορισμένων οικονομικών δυνατοτήτων περιελάμβανε δύο μεταξωτά μαντήλια: Jacoby, Genizah, 85.

Οι αγορές της παραλίου Μικράς Ασίας συνδέονταν μεταξύ τους με ένα δίκτυο εμπορίου το οποίο τροφοδοτούσαν ναυτικοί που ταξίδευαν από λιμάνι σε λιμάνι αγοράζοντας και πουλώντας διάφορα είδη. Ο Βίος του οσίου Λαζάρου του Γαλησιώτου αναφέρει το εξής ενδιαφέρον περιστατικό, το οποίο εικονογραφεί ανάγλυφα αυτού του είδους το εμπόριο. Ένας επισκέπτης του οσίου, ναύτης στο επάγγελμα, αφηγείται πώς στη διάρκεια ενός θαλασσίου ταξιδιού οι επιβαίνοντες στο πλοίο αντιμετώπισαν σοβαρό κίνδυνο ναυαγίου και σώθηκαν χάρις στην επίκληση της βοήθειας του οσίου Λαζάρου από έναν επιβάτη. Μετά το αίσιο πέρας της περιπέτειας, ο επιβάτης που είχε επικαλεστεί τον όσιο δίνει πληροφορίες γι' αυτόν. Έτσι, όταν μετά από λίγο το πλοίο φθάνει στα Φύγεια, το επίγειο της Εφέσου αυτήν την περίοδο³², ο αφηγητής της ιστορίας αποβιβάζεται και πηγαίνει στο Γαλήσιο για να γνωρίσει τον όσιο και να πάρει την ευλογία του, ενώ υπόσχεται να προσφέρει κάθε χρόνο τα μισά από τα κέρδη του, όποια και αν είναι αυτά, στη μονή του οσίου. Δηλώνει μάλιστα ότι προτίθεται να δίνει αυτά τα χρήματα είτε ο ίδιος προσωπικά, εάν τυχαίνει να βρίσκεται κοντά, είτε διαμέσου τρίτου³³. Αν και η πηγή μας δεν προσδιορίζει τον τόπο του επαπειλούμενου ναυαγίου, η γνωριμία ενός επιβάτη με τον όσιο Λάζαρο, ο οποίος φαίνεται ότι ήταν κυρίως γνωστός στην περιοχή γύρω από την Έφεσο και στην Παμφυλία (Αττάλεια), όπου είχε διέλθει τα πρώτα χρόνια του μοναχικού βίου του³⁴ και, κυρίως, το γεγονός ότι μετά από κάποιο χρονικό διάστημα το πλοίο φθάνει στα Φύγεια καθιστούν εύλογη την υπόθεση ότι το περιστατικό τοποθετείται γεωγραφικά σε κάποιο σημείο των μικρασιατικών παραλίων. Ο αφηγητής της ιστορίας ήταν ναύτης. Όσον αφορά στα κέρδη του από την *ναυτιλιαν*, ίσως οι ναύτες να σχημάτιζαν ένα είδος χρεοκοινωνίας με τον ναύκληρο και να μοιράζονταν τα κέρδη ανάλογα με τη συμμετοχή του καθενός στο κεφάλαιο της επιχείρησης³⁵. Υπάρχει βέβαια και το ενδεχόμενο ο ναύτης της ιστορίας μας να ασκούσε παράλληλα για λογαριασμό του κάποιο μικρεμπόριο στα διάφορα λιμάνια όπου έδενε το πλοίο.

Όσον αφορά στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας, είμαστε περιορισμένοι σε υποθέσεις. Σίγουρα, η αύξηση της νομισματικής κυκλοφορίας που χαρακτηρίζει τον 11ο αιώνα ήταν βέβαια και απόρροια της αύξησης της εμπορικής κίνησης. Το

32. Το παλαιό λιμάνι της Εφέσου είχε αχρηστευθεί από τις προσχώσεις του ποταμού Καύστρου και είχε αντικατασταθεί από τα Φύγεια (C. Foss, *Ephesus after Antiquity: a late Antique, Byzantine and Turkish City*, Cambridge 1979, 121-124).

33. *Βίος Λαζάρου Γαλησιώτου*, 532-533 §75.

34. *Βίος Λαζάρου Γαλησιώτου*, 511-513 §9-14, 530-531 §70-72.

35. Για τη χρεοκοινωνία βλ. Olga Maridaki-Karatza, *Legal Aspects of the Financing of Trade*, στο: Λαΐου (εκδ.), *The Economic History of Byzantium*, 1104-1112.

μικρασιατικό εμπόριο δεν έχει ακόμα αισθανθεί την παρουσία των Τούρκων, εκτός βέβαια από εκείνες τις αγορές οι οποίες βρίσκονταν πάνω στο σύνορο, ούτε έχει επηρεαστεί από την παρουσία των Ιταλών οι οποίοι μετά την παραχώρηση των προνομίων θα κάνουν αισθητή την παρουσία τους στην οικονομική ζωή της αυτοκρατορίας. Είναι σημαντικό ότι πουθενά δεν αναφέρονται Ιταλοί έμποροι³⁶. Η πανήγυρις του αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στη Έφεσο, η οποία, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, προσείλκυε σημαντικό αριθμό ξένων εμπόρων, δεν είχε τραβήξει Ιταλούς. Το χρυσόβουλλο που παραχώρησε το 1082 ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός στους Βενετούς³⁷ αναφέρει βέβαια τη Φώκαια, την Έφεσο, τη Στρόβιλο, την Αττάλεια και τα Άδανα της Κιλικίας ως πόλεις στις οποίες οι Βενετοί μπορούσαν να εμπορευτούν χωρίς να υπόκεινται σε φόρους³⁸. Και πάλι όμως αιτία της αναφοράς ήταν περισσότερο το γεγονός ότι βρίσκονταν πάνω στο θαλάσσιο δρόμο ο οποίος από τα λιμάνια της Συροπαλαιστίνης οδηγούσε στην Κωνσταντινούπολη, παρά η ιδιαίτερη σημασία τους ως αγορές. Ακόμα και μετά την παραχώρηση του χρυσόβουλλου και σε όλο το 12ο αιώνα οι Βενετοί δεν φαίνεται να ενδιαφέρθηκαν ιδιαίτερα για αυτές τις αγορές. Το συμπέρασμα αυτό στηρίζεται στις σωζόμενες εμπορικές πράξεις ιδιωτικού χαρακτήρα οι οποίες δεν αναφέρουν σχεδόν ποτέ μικρασιατικά λιμάνια. Παρά τον περιορισμένο αριθμό ο οποίος έχει φτάσει σε εμάς, το γεγονός αυτό δεν μπορεί να είναι μόνο συμπτωματικό. Το κέντρο βάρους του εμπορίου είχε μεταφερθεί στα Βαλκάνια.

Η κινητικότητα του μικρασιάτη εμπόρου δεν περιοριζόταν πάντοτε στα πλαίσια μιας στενής γεωγραφικά περιοχής. Υπάρχουν και περιπτώσεις εμπόρων οι οποίοι δραστηριοποιούνταν στην πρωτεύουσα και κάποτε εκτός των ορίων της αυτοκρατορίας. Από τα θαύματα του αγίου Ευγενίου της συλλογής του Ιωάννη Ξιφιλίνου πληροφορούμαστε ότι οι Τραπεζούντιοι έμποροι δεν αρκούσαν να παραλαμβάνουν εμπορεύματα στην πόλη τους, αλλά αποτολμούσαν και οι ίδιοι μακρινά ταξίδια μέχρι τη Συρία³⁹. Το ίδιο κείμενο αναφέρεται στην περίπτωση κάποιου Κλαυδιουπολίτη εγκατεστημένου στην Τραπεζούντα, ο οποίος θέλησε να μεταβεί στην Κωνσταντινούπολη, πιθανώς για εμπορικούς λόγους⁴⁰. Σε μετα-

36. Όπως έχει σημειώσει ο Jacoby (Genizah, 93-94) Αμαλφιτανοί έμποροι είχαν δραστηριοποιηθεί μεταξύ Κωνσταντινούπολης και Αιγύπτου ήδη από το 10ο αιώνα. Εν τούτοις, νομίζω ότι δεν είναι βέβαιο ότι είχαν ανάμιξη στο εμπόριο μεταξύ των λιμανιών των μικρασιατικών παραλίων.

37. *Annae Comnenae Alexias*, έκδ. D. Reinsch – A. Kambylis [CFHB 40/1], Βερολίνο-Νέα Υόρκη 2001, 179,36-40. Βλ. Dölger – Wirth, *Regesten*, σφ. 1081.

38. *I trattati con Bizanzio, 992-1198*, έκδ. M. Pozza – G. Ravegnani [Pacta Veneta 4], Βενετία 1993, σφ. 2, σ. 40.

39. *St Eugenios*, 190,360-361, 192,370-371.

40. *St Eugenios*, 194,421-425.

γενέστερο κείμενο γίνεται αναφορά στην περίπτωση τριών Τραπεζοντινών εμπόρων οι οποίοι παρέστησαν ως μάρτυρες σε δίκη στην Κωνσταντινούπολη, μάλλον τον 11ο αιώνα⁴¹. Οι μαρτυρίες αυτές εικονογραφούν τη δραστηριότητα του Μικρασιατή εμπόρου: εισαγωγή στην αυτοκρατορία ειδών πολυτελείας από την ιωλαμική Ανατολή, εξαγωγή αντίστοιχων ειδών προς το Ισλάμ και μεταφορά των εισαγόμενων ειδών⁴² και πιθανώς και εγχωρίων προϊόντων στην πρωτεύουσα. Φαίνεται λοιπόν ότι οι άνθρωποι αυτοί, σε αντίθεση με τους συναδέλφους τους της πρωτεύουσας, οι οποίοι παρέμεναν στην πόλη τους περιμένοντας να έλθουν από έξω να τους συναντήσουν έμποροι από την επαρχία, ανέπτυσαν σημαντική κινητικότητα προς αναζήτηση των ειδών που εμπορεύονταν. Βέβαια δεν ξέρουμε ποιά ήταν η οικονομική επιφάνεια αυτών των εμπόρων. Ο Νικηφόρος Βρυέννιος αναφέρεται σε κάποιον Μαύρηκα, ο οποίος ζούσε στην Ηράκλεια του Πόντου και ήταν ιδιαίτερα έμπειρος σε ναυτικά ζητήματα, χωρίς όμως να προσδιορίζεται η ακριβής του σχέση με τη θάλασσα. Σημειώνει μάλιστα ότι χάρις σε αυτήν την πείρα του ήταν πολύτιμος για τους αυτοκράτορες, οι οποίοι του είχαν κάνει πλούσια δώρα, με αποτέλεσμα ο Μαύρηξ να είναι ιδιαίτερα πλούσιος και να είναι σε θέση να δανείσει χρήματα σε έναν βυζαντινό στρατηγό για τις ανάγκες μιας εκστρατείας⁴³. Θα ήταν ιδιαίτερα δελεαστικό να υποστηρίξει κανείς ότι ο Μαύρηξ ήταν έμπορος ή, τουλάχιστον, ότι συνδύαζε την ιδιότητα του εμπόρου με αυτήν του πειρατή⁴⁴. Θα είχαμε να κάνουμε στην περίπτωση αυτή με έναν βυζαντινό

41. *St Eugenios*, 348, 1831-1833.

42. Το *Έπαρχικόν Βιβλίον* (10.14) αναφέρεται στη *διά Χαλδίων και Τραπεζοντινών* εισαγόμενη στην Κωνσταντινούπολη *πραγματεία* των μυρεψιών. Βλ. Evelyne Patlagean, *Byzance et les marchés du grand commerce, vers 830-1030. Entre Pirenne et Polanyi*, στο: *Mercati e mercanti nell'alto medioevo: l'area euroasiatica e l'area mediterranea* (Spoleto 1992), Spoleto 1993, 612-614, όπου είναι συγκεντρωμένες οι μαρτυρίες που αφορούν στην κινητικότητα των βυζαντινών εμπόρων. Βλ. επίσης, Ν. Οικονομίδης, *Le marchand byzantin des provinces* (IXe-XIe s.), στο: *Mercati e mercanti*, ό. π., 655.

43. *Nicephori Bryennii Historiarum libri quattuor*, έκδ. P. Gautier [CFHB 9], Βρυξέλλες 1975, 197-199.

44. Η Λαΐου (Exchange, 742) θεωρεί πιθανόν ότι ο Μαύρηξ ήταν έμπορος. Η Héléne Ahrweiler (*Byzance et la mer*, Παρίσι 1966, 162-163) δεν φαίνεται να τον θεωρεί έμπορο, ενώ τον ταυτίζει με τον Μαύρηκα ο οποίος λίγα χρόνια αργότερα βρέθηκε επικεφαλής μικρού στόλου που υπερασπίστηκε το Δυρράχιο εναντίον των Νορμανδών. Αντίθετα, ο Hendy (*Monetary Economy*, 240 σμμ. 111) δεν θεωρεί πιθανή την ταύτιση των δύο προσώπων, ενώ δεν εκφέρει άποψη για τον Μαύρηκα, ο οποίος αναφέρεται στον Βρυέννιο. Ο W. Seibt (*Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich 1. Teil: Kaiserhof*, Βιέννη 1978, 168-171) τον ταυτίζει με τον δούκα Βουκελλαρίων Μιχαήλ Μαύρηκα, ο οποίος φαίνεται ότι είχε ένα εντυπωσιακό *cursus honorum*, ενώ αποδέχεται και την ταύτιση με τον Μαύρηκα που υπερασπίστηκε το Δυρράχιο.

Μέδικο, όμως η πηγή μας δεν στηρίζει μια τέτοια άποψη. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο πλούτος του Μαύρηγκος δεν προερχόταν από τη θάλασσα, αλλά από τη γενναιοδωρία των αυτοκρατόρων στους οποίους όμως δεν είναι καθόλου σαφές τί είδους υπηρεσίες παρείχε. Επομένως, πρέπει να είμαστε ιδιαίτερα επιφυλακτικοί όσον αφορά στη διατύπωση συμπερασμάτων σχετικά με την ύπαρξη ανθρώπων που είχαν αποκτήσει σημαντική περιουσία από το εμπόριο.

Συνολικά, δεν θα πρέπει κανείς να παρασύρεται σε υπερεκτίμηση της εμπορικής κίνησης ή της δυναμικότητας των μικρασιατών εμπορών. Εκτός από κάποιες συνοριακές πόλεις-εμπορία, οι οποίες πράγματι είχαν αναπτύξει έναν κοσμοπολίτικο χαρακτήρα και ώφειλαν περίπου την ύπαρξή τους στο εμπόριο, αλλά η βιωσιμότητά τους αποδείχθηκε βραχεία, οι υπόλοιπες μικρασιατικές πόλεις είχαν σίγουρα να επιδείξουν κάποια δραστηριότητα, μικρότερου ή μεγαλύτερου βαθμού, στην εκτίμηση της οποίας όμως δεν πρέπει κανείς να υπερβάλει. Ο μικρασιάτης έμπορος, σίγουρα δραστήριος και κάποτε ριψοκίνδυνος, διαφέρει, ως προς τις οικονομικές δυνατότητες που έχει, από τον μεγάλεμπορο ο οποίος χρηματοδοτεί μεγάλης εμβέλειας ναυτικές επιχειρήσεις προσδοκώντας σε μεγάλα κέρδη, αντιπροσωπευτικός τύπος του οποίου θα είναι στα τέλη του επόμενου αιώνα ο Καλομόδιος⁴⁵.

45. *Nicetae Choniatae Historia*, έκδ. I.-A. van Dielen [CFHB 11/1], Βερολίνο-Νέα Υόρκη 1975, 523. Πρβλ. Henty, *Monetary Economy*, 245.